

**ДО ІСТОРІЇ ТЕРМІНІВ *РОСКИЙ, РОССІЙСКИЙ* ТА
СЛОВЕНОРОСКИЙ ЯЗИК
(НА МАТЕРІЯЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XVI–XVII СТ.)**

© Фаріон І., 2010

У статті досліджено історію та походження термінів «роский», «россійський» та «словенороский язык» на матеріалі українських пам'яток XVI–XVII століття. Доведено, що виникнення саме таких термінів — це не лише народження нового поняття як синтезу двох мов — церковнослов'янської та руської, — але й закріплена в терміні тенденція часу — взорування на книжну, віддалену від загалу культуру, — і водночас нагальна потреба містка до культури загальнонародної.

Ключові слова: лінгвономен, метатермін, етноатрибутив, Ренесанс; россійський, роский, словенороский язык, XVI–XVII ст., українська пам'ятка.

The history and etymology of the terms 'rosskyi', 'rossiyskyi' and the 'slovenorosskyi' language as based on the Ukrainian monuments of 16–17th centuries were researched in this article. It was proved that the appearing of the analyzed terms is not just the birth of new notions in the result of the synthesis of two languages Church Slavonic and Russian, but also it is the time tendency consolidated in the term, which consisted in orientation on the books and distanced from the general public culture, and in the same time it is the urgent need of the general public culture.

Keywords: linguo-nomen, metaterm, ethnical attribute, Renaissance, rosskyi, rossiyskyi and the slovenorosskyi language, XVI–XVII cent., Ukrainian record.

Лінгвістичний метатермін «українська мова» в історії мовознавства не був об'єктом окремого вивчення, однак історики мови принагідно не оминали історії його виникнення, утвердження та функціонування, і найважливіше, самого розмаїття атрибутивних складників лінгвономена «язик — мова», це, зокрема П. Житецький, І. Огієнко, П. Плющ, В. Німчук, В. Передрієнко, Ю. Шевельов, М. Худаш та ін. Об'єктом нашого дослідження є етноатрибутивні складники «роський», «россійський» та «словенороський» метатерміна «язик — мова» у добу пізнього Середньовіччя, за Ю. Шевельовим — середньоукраїнської доби нашої мови у XVI – перші роки XVIII століття. Маємо на меті простежити походження зазначених етноатрибутивів у контексті позамовних чинників доби Відродження та Реформації, а також як вияв мовної свідомості того часу.

Етноатрибутиви *роский, російський*

Зазначені етноатрибутиви існували в таких фонетико-морфологічних та графічних варіантах з наголосом на першому складі: *роський, роскій, росский, россійський, россійски, російський*. Відразу наголосимо, що ці форми не мають нічого спільного з теперішнім лінгвономеном «російська мова», яким називають в Україні офіційну мову Російської Федерації. Компонент *рос-* народився в канцеляріях грецького патріярха, де *Русь* перекладали як *Ρως*, а відтак похідні від цього хороніма звучали як *Росея і Росія, роскій і російський*, замість питомих *Русь, руський*. Однак тодішня мовно-суспільна свідомість засвідчує інше уявлення про походження цієї лексеми, що найповніше виявлено в українській історіографії XVII століття, зокрема в «Хроніці» Ф. Софоновича (2-а пол. XVII ст.), де автор уживає іменниковий апелятив *россияни*, що «от широкого их по св• ту

розсіяння назвалися», а звідси «и земля ихъ Россия» [СХ, с. 56]. Водночас етнонім *россіяни* як синонім до слов'яни автор пов'язує з біблійним праотцем слов'ян Яфетом, що буквально означає «збільшення, розширення: Ноїв син, нащадки якого поселились на грецьких островах і на берегах Середземного моря, Малої Азії, Азії та Європи» [КСД, с. 407]. Вперше картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» двічі фіксує цей етнонім у формі кличного відмінка 1608 року у джерелі «Гармонія Східної церкви з костюлом Римським» (Вільна): «Гляньтежъ **вы Росіяне**, если то правда, што ви пов• даеце ижъ церымоніи ваши ближшые суть церымоней евангеликъ, анижли Рымскихъ» [КІС, 1608], «Если бысь ся тежъ церковью прехваляль, **Росіянине милый**, приписуючи ее только Востокови, ви, а Рымскую отъ того отпыхаючы, — послухай же што Генадей, патриарха Царгородскій, мовить...» [КІС, 1608].

Набагато повнішу картину походження цього терміна й наскрізне його вживання спостерігаємо в найпопулярнішій пам'ятці того часу «Синописі» (1-е вид. 1674, 2-е вид. 1680). Авторська певність етимологізувати етноніми «*р'осіяни*» та «*росси*» від численного розсіювання по світах сягає біблійного джерела, а саме пророцтва Іезикиїла, де названо князя Росского, Мосоха: «...им• тоє Россовъ приличн• Из• кл• є нарицающе кн• з• Росска мосохъ, и прочая; і тако Россы ω(t) росс• ні• свого прознаваша•, а ω(t) слав• новъ имене(м) точію разств• ють пор?д• ж• своєм• єдино с• ть и • ко единъ и тоижде народъ славенскій, нарицаєтс• славено Роскїи или славно Роскїи» [Синопис 1680, с. 20] («Найбільше ж Божественне Писання від Пророцтва Іезекїїлевого в главі 38 та 39 ім'я те р'оссів належно оповідає, називаючи князя Р'осського, Мосоха і ін. Отже, «р'осси» від «розсіяння» свого прозвалися, а від слов'ян [інших] відрізняються тільки назвою, за родом же своїм єдиними [з ними] є, і оскільки один і той же народ слов'янський — називається слов'яно-р'оссійським чи славнор'оссійським» [СК, суп. 04]).

Попри етимологію *росів* від *розсіяння*, автор наводить і віддавна поширені тлумачення від містечка Роси неподалік від Великого Новгороду або ж від річки Росі; від русого волосся як типового для русинів [Синопис 1681, с. 20]. Однак визначальною ланкою в етимологізуванні виступає біблійне ім'я Мосох як першопредок слов'ян. Цій проблемі автор присвячує окремий розділ «О Мосоху, прародителю славенороссійском и о племени его». Мосох — це шостий син Яфетів, онук Ноїв — з єврейської трактується як «*выт• гаюцій и рост• гаюцій, ω(t)выт• ганія л• ка, и ω(t)раширенія великих и множественны(х) народовъ московки(х) славенороссійски(х) полских, вольнскихъ, чески(х) болгарскихъ, сербскихъ, корвацких, и вс• хъ обще, елико ихъ есть, славенска • зыка природн• оупотребл• ю ихъ, той бо мосохъ попотоп• ...*» [Синопис 1681, с. 26–27] («Мосох, шостий син Афетів, внук Ноїв, [ім'я його] перекладається з єврейської на слов'янську як «той, що витягає» чи «той, хто розтягає», від лука, що напинається, і від розпоширення великих і численних народів московських славнор'оссійських — польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких і взагалі всіх, скільки їх є, що природно використовує слов'янську мову» [СК, суп. 04]). Подібність етимологій Яфета як *розширеного* та Мосоха як *розтягнутого* слугує авторові за аргумент у походженні етноніма *роси* як *розсіяні* та *поширені*. У зазначеній пам'ятці через те, що вона написана українською редакцією церковнослов'янської мови, послідовно вжито етноатрибутив «*россійский*» як церковнослов'янську форму грецького варіанта терміна *русский*.

На кінець XVI – початок XVII століття припадає поширення складних етнонімних утворень у найтиповішій валентності з лексемою *народ*: *народъ роси(і)йский* (1594, 1599, 1605, 1609, 1622, 1625, 1647); *родъ росіуский* (1598), *народ росский* (1621), *росский родъ* (1621) [8, с. 677]. Зокрема, таку словосполуку використано в назві відомої граматики 1591 року «Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому *Россійскому роду*». Етноатрибутиви *роский, російський* мають і ширшу

валентність: *російську нашу церковь* [КІС, 1621], *пастыр• Россійскогo* [КІС, 1625], *Героєвъ Росскихъ* [КІС, 1615], *над росскими овцами* [КІС, 1598], *монархо(в) Росскихъ* [КІС, 1623], *кн• жать Росскихъ* [КІС, 1623]. Двічі етноатрибутив *росский* сполучено з лінгвономеном *язык*, відтак *бесіда, діалект*. Зокрема, у «Граматиці Славенски•» М. Смотрицький уживає термін «*росски*» і, звичайно, наскрізним є цей етноатрибутив у «Лексиконі» П. Беринди, де він окремо від *словенських* у правій частині словника паспортизує «*роські*» слова, деякі з яких виділяючи ремарками: «*Россійски, Рo(с): Руски; Росским(ъ) • зыко(м); Волынски, литовки*» [ЛСБ, с. 48, 61, 104, 225] або застосовує додаткові тлумачення: «*(ъ) Россійско(м) языц•*» [ЛСБ, с. 35]. У післямові до «Постной Тріоди» 1627 року П. Беринда зауважує на перекладі синаксарі з грецької, який здійснив Т. Земка: «*А еже ѿ Свна• архъ [...] на російск•ю бес• д• об• •ю [...] преложены(х)...*» [ТМ, с. 174]. 1637 року П. Могила, перевидаючи переклад «Учительного Євангелія» 1616 року підкреслює: «*...повторє Каллиста Стѣо, в Діалектѣ Россійскій...*» [КІС, 1621; ТМ, с. 336].

Зауважимо, терміни з компонентом *рос-* трапляються не лише в писемних пам'ятках церковного характеру, хоч є підстави вважати, що в живій розмовній мові вони не були поширені: «*Поступова активізація їхнього широкого вживання почалася цюїно після того, як, скориставшись цими, створеними в згаданій патріяршій канцелярії у Фанарі назвами, цар Петро Перший надав їм офіційного статусу і відколи колишня назва держави Московія офіційно почала називатися Росією*» [8, с. 678].

Етноатрибутив *сло(а)венороський*

Наприкінці XVI століття набуває поширення композитний термін *сло(а)венороський* у різних фонетико-правописних варіантах: *славеноросскій, словеноросскій, славеноросский, славеноросскійскій*. Віленське братство 1588 року називає свою школу «*училищем языка славяноруссаго*». Термін *славеноросскій* засвідчено в назві знаменитого «*Лексікону славеноросского и имень тльковані•*» П. Беринди (1627). У середині XVII століття на основі книжки П. Беринди здійснено першу спробу створити лексикон, основний реєстр якого складають слова *руської мови* — зворотна переробка «Лексикона» — «*Синоніма славеноросска•*». Як зауважує П. Горецький, у XVI столітті у зв'язку зі зростанням ролі *руської, або простої мови* виникають систематизовані спроби пояснити незрозумілі чи малозрозумілі слова *словенської мови* через засоби *простої мови*. Наслідком цього стало складання двомовних «*словенороських*» словників, де при першій мові, «*словенській*», другою виступає «*мова проста*», «*русська*», чи «*роська*» [1, с. 23]. Однак не завжди можливо було підібрати питомий відповідник до *словенської* (тобто церковнослов'янської) лексеми. Промовисті щодо цього міркування К. Ставровецького у «Зерцалі богословія» (1618), де він просить у читача вибачення, що не все писав «*попросту*», а змушений був «*втой книз• покладати просты(й) языкъ и словен(ъ)скій*», а відтак скрушно додає, «*простакови все криво, хотя и наипрост• ише, а мудрїй и кривое справити може*» [СЗБ, передм., без пагін.]. Як слушно резюмує П. Житецький, треба було так чи інакше погодити розумові інтереси тих і тих, а для цього потрібно було створити щось середнє між мовою *словенською* і *народною*. Свідомість цієї потреби виявилася в особливій термінології для назви народу *руського, країни руської, мови руської* — *сло(а)венороський (-а)* [2, с. 24]. На думку цього видатного історика мови, мову, яку описує М. Смотрицький, «*можна назвати не так церковнослов'янською, як слов'яно-руською в найбільш загальному значенні цього слова [...]. [...] центр ваги слов'янської мови [...] у штучному поєднанні стихій церковнослов'янської зі спільноруською, яка здавалася схожою з того чи іншого погляду з церковнослов'янською, причому остання вважалася не тільки регулятором, а й окрасою мови*» [2, с. 38–39].

Сучасний історик мови В. Передрієнко дає таке визначення тієї мови: «Слов'яноруська літературно-писемна мова XIV–XVIII ст. — це українська редакція церковнослов'янської мови, в основі своєї книжно-традиційна», натомість структуру руської мови (руської посполитої) XIV – початку XVI століття, із XVI століття — «простої мови» — в цілому визначало живе народне мовлення [7, с. 20]. На думку В. Німчука, церковнослов'янська мова — це і є словенороська [6, с. 69]. Ю. Шевельов зауважує, що «дії творців нового різновиду церковнослов'янської мови були свідомі», про що, власне, і свідчить внутрішня форма аналізованого лінгвономена: «...рідше подибуємо прикметник *славенский*, а частіше *славеноросский*, — тобто йшлося про церковнослов'янську мову, як її вживано й унормовано на руських землях та в Московщині» [9, с. 721]. Проте якщо в добу Руси літературна мова східних слов'ян і старослов'янська (церковнослов'янська) мови були досить близькі, то відмінності навіть між новоназваною словенороською (церковнослов'янською) й українською літературною мовами, себто руською, чи простою мовою (а з живою народною — поготів) у XV–XVII століттях були значними. Наприкінці XVI століття етноатрибутиви *роский* чи *россійскій* з додаванням родового поняття *славено-* набули особливого поширення в середовищі духовенства та шкільництва [2, с. 24; 3, с. 10].

Показовим є наскрізне вживання й тлумачення цього терміна в «Синописі»: «...и • ко єдинь и тоужде народъ славенскій, нарицаєтс• славено Роскіи іли славно Роскіи» [Синопис 1681, с. 20] «...і оскільки один і той же народ слов'янський — називається слов'яно-російським чи славноросійським» [СК, суп. 04]. Автор умотивовує функціонування терміна тотожністю *слов'янського* та *роського* народів, підкреслюючи етимологію складника *словено-* як «*славно Роскіи*». Це відповідало загальній тенденції прозорого, радше народного етимологізування, що, до речі, випливало з польської історіографії, зокрема «Хроніки» (1582) М. Стрийковського — «землі називали слов'янськими від славних своїх подвигів» [СХП, с. 105] — та наукового універсалістського способу мислення, відповідно до якого всі мови світу походили від чотирьох мов-матерів, серед яких і слов'янська [6, с. 198].

У XVII столітті література *сло(а)венороською* мовою викликала особливе схвалення, про що свідчить передмова до першої книги «Четьихъ Миней» 1689 року Д. Ростовського: «...сподобилис• таковихъ Книгъ, свойственнымъ си СлавеноРоссійскимъ • зыкомъ, правосла(в)но и достов• рно изданныхъ дождати» — йшлося про плани П. Могили про переклад: «...Греческо(м)ъ Діалект• , жєла• на Славє(н)скій • зыкъ перевести...» [ТМ, с. 445–446] або «Посвята» ієромонаха З. Копистенського князю Четвертинському з утіхою та гордістю, що «Святий Іван Золотоустий, а з ним апостол Павло і сам Ісус Христос» в «...в шат• Славенороссійского • зыка оубраны» [ТМ, с. 76–77].

Процеси наближення церковнослов'янської до живих мов у XVI століттях набирали розмаху й досягли повного розквіту тільки в наступному столітті [4, с. 38]. Отож, цей композитний етноатрибутив сповна відображав характер взаємовпливів двох літературних мов, виражених сучасними термінами як *давньоруська* і *старослов'янська давньоруської редакції* (церковнослов'янська) [5, с. 31]. Свідчить про це й фундаментальна «Граматика» М. Смотрицького, наявність східнослов'янських і власне українських елементів у якій «надають нормам М. Смотрицького словенороського характеру» [СГ, с. 110]. На початку XVIII століття Ф. Прокопович у назві своєї відомої драми вжив цей етноатрибутив зі широкою валентністю «Владимиръ, вс• х славенороссийскихъ странъ князь и повелитель [...] на позор російскому роду от благодатних російскихъ синов...» (1705). Історичну тяглість цього етноатрибутива засвідчує назва граматики 1822 року: «Граматика • зыка Славеноруского юже сочини Іоанъ Мог• льн• цки», або «В• домость о Рускомъ языц• ».

Етноатрибутивні складники метатерміна «язык — мова» *роский* та *словенороский* є показовим синтезом дії внутрішньомовних та позамовних чинників. Якщо термін *роский* — це грецький

варіант етноатрибутива *руський*, то *словенороский* — це наслідок співіснування в суспільстві двох мов — церковнослов'янської та руської (так званої *простой мови*), що у добу Відродження та Реформації призводило до їхнього одночасного протистояння й взаємодії. Ці терміни не були народними самоназвами, а витвором інтелектуальних кіл українських духовних осіб, взорованих на грецькі зразки. Їхнє наскрізне вживання в найпопулярнішій історіографічній пам'ятці другої половини XVII століття «Синописі», що, на відміну від інших історіографічних пам'яток, написана церковнослов'янською мовою української редакції, засвідчує чужомовне походження та обмежено станове вживання цих термінолексем. Виникнення саме таких термінів — це не лише народження нового поняття, як синтезу двох мов, але й закріплена в терміні тенденція часу — взорування на книжну, віддалену від загалу культуру, — і водночас нагальна потреба містка до культури загальнонародної.

ЛСБ — Лексикон словенороский Памви Беринди: Пам'ятки української мови XVII ст. / [підгот. тексту і вступна стаття В. В. Німчука]. — К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — 271 с. КСД — Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів / К. Костів — К.: Україна, 1995. — 426 с. СГ — Смотрицький Мелетій. Граматика / Мелетій Смотрицький [підгот. факсимільн. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. — К.: Наук. думка, 1979. СЗБ — Транквиллiон [Ставровецкий] Кирилл. Зерцало бгословіи. — Почаїв, 1618. — 84 к. Синопис 1680 — [Гизель Иннокентій]. Синопис, или краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-российского народа... — Києво-Печерська Лавра, 1680. — 129 к. СК — Синопис Київський [Електронний ресурс] / [упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки І. Жиленко]. — К., 2002. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>. СХ — Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / Феодосій Софонович [підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мисика, В. М. Кравченка]. — К.: Наук. думка, 1992. — 336 с. СХП — Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська й усієї Русі / Матвій Стрийковський; [пер. Роман Івасів] // Дзвін. — 1990. — № 1. — С. 101–113. ТМ — Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків / Хв. Тітов. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1924. — 546 с.

1. Горецький П. Й. Памва Беринда і його «Лексиконъ славенороский» / П. Й. Горецький // Укр. мова в шк. — 1956. — № 2. — С. 22–29. 2. Житецький Павло. Нарис літературної історії української мови в XVII столітті: Вибрані праці. Філологія / Павло Житецький — К.: Наук. думка, 1987. — С. 20–138. 3. Наконечний Євген. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями / Євген Наконечний — Л.: Піраміда, 2004. — 338 с. 4. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1980. — 303 с. 5. Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі / В. В. Німчук // Мовознавство. — 1982. — № 2. — С. 21–31. 6. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII століттях / В. В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1985. — 215 с. 7. Передрієнко В. А. Староукраїнська «проста мова» XVI–XVIII століття у контексті формування національної літературної мови / В. А. Передрієнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. — Вип. IV. — ВПЦ: Київський університет, 2001. — С. 16–23. 8. Худащ Михайло. Як, чому і відколи Русь стала Україною? (до питання генези хороніма Україна та етноніма українці) / Михайло Худащ // Народознавчі зошити. — 2005. — № 5–6. — С. 653–681. 9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов — Х.: Акта, 2002. — 1054 с.